

ПЕКАРЧУК

Володимир Михайлович,
канд. іст. наук, доцент,
заступник начальника кафедри
теорії та історії держави і права
Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка

**ПРОСТОРОВІ (РЕГІОНАЛЬНІ) КООРДИНАТИ
ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ ТА ЇХ КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКІ
РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ у 1990–2000-х рр.**

В статті на основі архівних, статистичних матеріалів, аналітичних напрацювань попередників розглянуто особливості репрезентаційних форм місцевої етнокультурної політики. З'ясовано основні принципи підходи місцевих органів державної влади до вироблення засад започаткування програм, проектів направлених на етнокультурну модернізацію регіонів.

Вперше в історіографії на основі специфічного методологічного інструментарію проаналізовано відповідність управлінських рішень, політико-правових документів стратегічним цілям – визнання поліетнічного характеру українського суспільства, розбудови соціокультурного середовища. Особлива увага приділена з'ясуванню проблеми впливу місцевих органів влади на розвиток форм культурно – мистецької діяльності (проведенні фестивалів мистецтв, свят), забезпеченню умов культурного відродження етноменшин.

On the basis of archival, statistical materials, analytical works of previous scientists the peculiarities of representational forms of local ethno-cultural policy are considered. The basic fundamental approaches of local bodies of state power in producing the basis for initiating of programs and projects directed on ethno-cultural modernization of regions are cleared up.

Firstly in the historiography on the basis of specific methodological instruments the correspondence of administrative decisions, political and legal documents to strategic aims of recognition of the polyethnic nature of Ukrainian society, the development of social and cultural environment is analyzed.

У справі забезпечення культурних потреб етноменшин важлива роль належала органам державної влади. В Україні було створено відповідну інституційну базу, на якій може вільно розвиватися культурне життя усіх етнічних спільнот.

На сьогодні ця важлива проблематика в Україні перебуває на стадії початкового висвітлення. Мета і завдання цієї розвідки полягають у показі, узагальненні проблем культурної самоідентифікації. Деякі аспекти цієї проблеми одержали фрагментарне висвітлення в працях В. Наулка, Я. Калакури, О. Курінного, М. Панчука, В. Котигоренка, Д. Табачника, Г. Москаля, В. Вороніна, Р. Чілачави, Т. Пилипенко. Вони здебільшого присвячені етнонаціональній структурі українського суспільства, сучасному стану етноменшин, політиці в галузі культури, особливостям процесів етнічного відродження. Особливе значення мало розроблення українськими вченими концептуальних підходів до аналізу етнокультури як саморегульованої системи, сфери реалізації людських цінностей, теорії етносу тощо.

Темпи інтеграції етносів у суспільство залежали від участі в роботі органів влади. Меншим було представництво етносів в органах державної влади у Волинській, Рівненській, Вінницькій, Черкаській областях. В 2003 р. на Волині в органах державної виконавчої влади, в обласній, районних, міських, селищних та сільських радах та органах самоврядування етноменшин представлені: із 309 депутатів міських рад – 4 були росіянами (1,1%), 1 молдаванин (0,3%); із 1094 депутатів селищних рад – 3 росіянина (0,3%), 1 таджик (0,01%) та 1 чуваш (0,01%); із 453 депутатів селищних рад – 3 росіянина (0,6%) та 1 молдаванин (0,1%); із 5883 депутатів сільських рад – 4 росіянина (0,04%), 4 білоруси (0,04%), 2 поляки (0,02%) та 1 чех (0,01%). В органах державної виконавчої влади області працювало 1687 державних службовців, серед яких 9 росіян, що становило 0,38% від загальної кількості, 3 росіянина були представлені в органах місцевого самоврядування, у яких налічувалося 1548 службовців. У складі облради представників етноменшин не було [і].

Представники румунської національної меншини брали більшу участь у діяльності органів виконавчої влади та державного управління. Так, серед 360 депутатів Чернівецької обласної, міських, районних, селищних і сільських рад 154 були румунами [2, с. 108].

Румуни становили 11,5% депутатів усіх рівнів та 13,1% голів рад. Представники румунської меншини очолювали держадміністрації Герцаївського і Глибоцького районів. По Новоселицькому виборчому округу Чернівецької області у Верховну Раду повторно обрано одного з лідерів румунського національного руху в регіоні І. Попеску [3, с. 7–10].

Місцеві органи чимало заходів проводили в рамках фестивалю мистецтв України. Вагомими орієнтирами у популяризації духовності виступали регіональні етапи. Регіональний етап фестивалю мистецтв України, що проходив у 2008 р. в Чернівецькій області, включав акцію, затверджену розпорядженням обласної держадміністрації „В океані рідного народу відкривай духовні острови”. В рамках цих заходів при закладах культури було створено кімнати національного відродження, де проводилися дні румунської культури, тижні польської, молдавсько-румунської літератури, презентації книг, зустрічі з митцями краю, літературні альманахи, літературні читання, літературні вечори, вечорниці [4, с. 421].

В Одеській області представництво етноменшин у місцевих органах влади залишалося не пропорційним. З 4066 депутатів міських, районних і селищних рад – 286 (8%) болгар, які серед населення області становили 6,3%. Молдавани, які становили 5,5% населення області, займали у місцевих радах 11,1% місць (464 депутати). Водночас росіян, яких нараховувалося 27,4% серед населення регіону, з-поміж депутатів місцевих рад – лише 354 (8,4%). Становлячи 1% населення області, гагаузи мали у місцевих радах лише 5 депутатів. У 2002 р. в області з огляду на те, що організації етноменшин не мали права на висунання своїх кандидатів на виборах до Верховної Ради України, висунення відбувалося шляхом рекомендації своїх представників для включення до списків кандидатів у депутати від партій і блоків, висунанням кандидата зборами громадян певної

національної меншини в місцях її компактного проживання. В такий спосіб був висунутий від болгар А. Кіссе [5].

Органи державної влади Закарпаття надавали матеріально-фінансові потреби національно-культурних товариств. Лише в 2003 р. облдержадміністрація виділила 36,1 тис. грн. для потреб Центру культур етноменшин, 72 тис. грн. на проведення обласних свят і фестивалів, етнонаціональних меншин. Представники угорської меншини брали участь у державних управлінських процесах. Так, серед 1107 депутатів Закарпатської обласної, міських, районних селищних і сільських рад 134 (12,1%) були угорцями. Зокрема, серед 85 депутатів обласної ради – 9 угорців, в Ужгородській міській раді серед 41 депутата – 2 угорці, в Берегівській – із 30 депутатів – 10 угорців. Серед депутатів районних рад, зокрема у Берегівському районі з 90 депутатів – 68 угорці, у Виноградівському – з 90 депутатів – 19 угорців, у Ужгородському – з 62 депутатів – 18 угорців, у Мукачівському – з 78 депутатів – 6 угорців.

Етноменшини, що проживали у Закарпатській області були представлені в усіх виборчих органах. В 2002 р. з 1107 депутатів рад всіх рівнів було: угорців – 134 (12,1%), росіян – 6 (0,54%), німців – 4 (0,36%), циган – 3 (0,27%), румун – 10 (0,9%), словаків – 1 (0,09%), євреїв – 1 (0,09%). Угорці Закарпаття, як найчисельніша меншина регіону, мали своїх представників у Верховній Раді України – одного депутата; у обласній раді – дев'ять депутатів; у міських, районних – 134 депутати, що становило 12,1% депутатського корпусу. У Берегівському районі, де угорське населення становило 66,9%, депутатами районної ради обрано 68 угорців, або 75,6%. Своїх представників у місцевих органах самоврядування мала ромська меншина. Серед депутатів міських, сільських і селищних рад було 15 ромів. Водночас зменшувалася частка представників меншин у структурах виконавчої влади і управління регіону. Серед працівників, зайнятих в управлінських структурах обласного, міського і районного рівнів загальною кількістю 3359 осіб, угорців було 219 чоловік (6,5%), росіян – 182 (5,4%), румун – 3 (0,1%), словаків – 18 (0,5%), німців – 7

(0,2%), євреїв – 2 (0,06%), крім того 27 представників іншого етнічного походження (0,8%) [6, с. 29].

Органи влади Закарпаття інтереси і запити етноменшин краю враховували під час прийняття всіх рішень, спрямованих на подальший розвиток соціально-економічної сфери, під час формування і затвердження обласного бюджету; у концепції сталого розвитку Закарпаття. Щороку облдержадміністрацією затверджувалися заходи щодо реалізації положень Протоколів засідань Змішаної Українсько-Угорської, Українсько-Словацької та Українсько-Румунської комісій з питань забезпечення прав меншин. За ініціативи облдержадміністрації щороку проводилися свята і фестивалі угорської, румунської, словацької, німецької, єврейської, ромської культур. Центр культур національних меншин Закарпаття фінансування з обласного бюджету. Було відновлено проведення днів добросусідства на кордоні зі Словаччиною, Румунією, Польщею та Угорщиною. На Закарпатті реалізовувалась програма соціалізації ромського населення на 2003–2006 рр. Був проведений перший фестиваль культур національних меншин Закарпаття та Карпатського Єврорегіону „Мелодії солоних озер”. Один раз на квартал проходили зустрічі керівництва облдержадміністрації та обласної ради з лідерами громадських організацій національних меншин, де розглядалися актуальні проблеми життя меншин і діяльності їх громадських організацій.

В 2002 р. були розроблені і затверджені Комплексні заходи щодо розвитку культур національних меншин Донеччини на період до 2005 р.

На початку 2000-х років між Дніпропетровською обласною держадміністрацією та національно-культурними товариствами було налагоджено співпрацю, яка включала наступні шляхи: забезпечення постійного зв'язку місцевих органів влади з громадськими організаціями етноменшин; залучення громадських організацій до участі в державних святах та святкуванні визначних подій та дат; сприяння зміцненню зв'язків громадських організацій із засобами масової інформації, надання ефірного часу, висвітлення подій та заходів, що проводять меншини; організаційне,

інформаційне, фінансове та технічне сприяння; розвиток та зміцнення зв'язків між громадськими організаціями меншин.

Протягом 2000–2003 рр. практично щорічно Запорізька обласна держадміністрація виділяла з обласного бюджету окремим рядком „на розвиток національних культур” 100 тис. грн. В 2003 р. 60% коштів пішло на фестиваль „Ми – українські”, а решта – на видання книг „Греки півдня України”, „Караїми Мелітополя”, фінансування збірки поезій російськомовних поетів Запоріжжя. Частина коштів пішла на придбання костюмів для колективів національно-культурних товариств.[7, с.134] В 2007 р. за підтримки Мелітопольської міської ради Запорізької області у рамках відзначення 15-річчя від заснування німецьких та грецьких національно-культурних товариств були проведені Дні культур, конкурси-виставки [8].

В 2000-і роки за ініціативи органів виконавчої влади Вінницької області, національно-культурними товариствами проводилися традиційні заходи: День рідної мови, V обласний фестиваль-конкурс колективів національно-культурних товариств „Подільські барви”, IV виставка „Російська книга авторів Вінничини”, IV обласний фестиваль польської культури „Єднаймося, радіймо, співаймо” [9].

В Україні тривалий час було відсутнім законодавче врегулювання процедури визнання статусу депортованих осіб за етнічною ознакою. Це породжувало багато проблем пов'язаних із поверненням до АР Крим, і облаштування раніше депортованих. Треба відмітити, що Кабінетом Міністрів України неодноразово приймалися рішення з цих питань, зокрема постанова Кабінету Міністрів України (2003 р.) щодо Порядку забезпечення депортованих осіб та членів їх сімей, які повернулися в Україну, житлом, збудованим або придбаним за рахунок бюджетних коштів.[10, арк.1] Проте неодноразові звернення Ради міністрів АР Крим до Кабінету Міністрів України з пропозиціями врегулювати ряд питань, що виникали у зв'язку з цим, на жаль, не мали позитивних наслідків. На культурне відродження кримських татар були направлені програми по розселенню та облаштуванню депортованих кримських татар та осіб інших національностей: Програма розселення та облаштування

депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися в Автономну Республіку Крим на постійне проживання, на період до 2005 року; Програма адаптації та інтеграції в українське суспільство депортованих кримських татар, а також осіб інших національностей, відродження їх культури та освіти; Програма сприяння соціальному становленню та адаптації кримськотатарської молоді на 2002–2005 роки.[11, арк.52] Кримські татари в ході виборчої кампанії 2002 року здобули беззаперечний політичний успіх. Якщо у 1998 р. до Верховної Ради Криму не було обрано жодного кримського татарина, то у 2002 р. представники кримськотатарської громади здобули посади заступника голови Верховної Ради Криму, заступника голови Комісії з міжнаціональних відносин та проблем депортованих громадян, секретаря Комісії з аграрних та земельних питань, екології та природокористування. В ході виборчої кампанії 2002 року кримським татарам вдалося суттєво змінити етнічний склад депутатських корпусів АР Крим на всіх рівнях.

Найбільш розгалуженими були органи державної влади, що опікувалися міжнаціональними відносинами у АР Крим, а також в областях, де компактно проживали етноменшини. У АР Крим, де цими питанням, у тому числі захистом прав меншин, займалася постійна Комісія у справах національностей і проблем депортованих громадян Верховної ради АР Крим, в уряді автономії – Республіканський комітет у справах національностей і депортованих громадян; Міністерство культури, де функціонував відділ розвитку культури національних меншин; Управління міграції при Раді міністрів АР Крим. Крім того при виконкомах міських рад і райдержадміністраціях функціонували управління і відділи у справах національних меншин. У Донецькій області функціонував відділ у справах національностей і міграції у структурі облдержадміністрації. До його функцій належало здійснення державної, етнонаціональної, міграційної і мовної політики, забезпечення прав біженців. Відділ був структурним підрозділом подвійного підпорядкування з правом юридичної самостійності. Питання етнополітики належало до компетенції заступника голови облдержадміністрації з питань інформаційної сфери, релігій, національностей, культури, спорту. У області також діяла Рада з питань

національної мовної політики при облдержадміністрації, створена у 1999 р., на правах консультативно-дорадчого органу. В Одеській області, зокрема в обласній раді з 2002 р. діяла постійна комісія з питань зайнятості, правопорядку, прав громадян і міжнаціональних відносин. У структурі обласної державної адміністрації було управління у справах національностей і міграції, у складі якого діяв відділ у справах національностей. При управлінні функціонувала також Рада представників національно-культурних товариств як дорадчий орган. У Закарпатській області структурним підрозділом, що відав захистом прав меншин, також був відділ у справах національностей і міграції обласної державної адміністрації. Основними завданнями відділу була реалізація державної політики, що стосувалася міжнаціональних відносин, міграції, забезпечення прав національних меншин, депортованих осіб різних національностей, що повернулися в Україну, і біженців. Відділ систематично вивчав й аналізував тенденції етнонаціонального розвитку, міграційні процеси на території області і готував відповідну узагальнюючу інформацію облдержадміністрації й обласній раді, а також Державному комітету України у справах національностей і міграції. Відділ розробляв поточні й довгострокові прогнози у сфері міжнаціональних відносин, сприяв діяльності національно-культурних об'єднань громадян, установ і організацій, пов'язаних із задоволенням етнокультурних потреб національних меншин.

Управлінськими структурами у Львівській, Чернівецькій та інших областях, на які покладено забезпечення культурних прав національних меншин, були також відповідні відділи у справах національностей і міграції. При Львівській облдержадміністрації діяла Рада представників громадських об'єднань національних меншин Львівщини.

Водночас, не всі регіональні управлінські структури могли діяти ефективно. Їм бракувало досвіду у застосуванні норм законодавства і міжнародних стандартів. Це відбувалося внаслідок:

- недоступності для більшості райдержадміністрацій сучасних засобів оперативного одержання інформації, обміну досвідом роботи;

- практичної відсутності у профільних підрозділах районної ланки базової нормативно-правової літератури, не кажучи вже про повний набір спеціальної літератури;
- відсутності системи навчально-методичної роботи з фахівцями, які займалися питаннями національних відносин, включаючи методичні вказівки і рекомендації, спеціально підготовлені для застосування у практичній роботі.

Тому в діяльності не всіх облдержадміністрацій питання захисту прав меншин були пріоритетними. Вкрай негативно вплинула на їх роботу неодноразова реорганізація центрального органу державної виконавчої влади, а також майже постійні реорганізації на місцях.

В Україні в цілому багатовекторність відрізнялась діяльність органів державної влади по забезпеченню культурних потреб етносів. В АР Крим лише протягом 2003–2006 рр. Республіканським комітетом у справах національностей і депортованих громадян було прийнято понад 60 постанов Раді міністрів АР Крим, що стосувалися діяльності багатьох міністерств і відомств автономії, зо забезпечували вирішення різних питань етноменшин. Верховна Рада АР Крим заслуховувала питання виконання республіканської програми облаштування репатріантів, а також звіти голови Республіканського комітету у справах національностей і депортованих громадян. Ці ж питання регулярно обговорювалися на рівні виконкомів міських рад і райдержадміністрацій. Щорічно Закарпатська обласна державна адміністрація затверджувала заходи щодо реалізації положень протоколів засідань змішаних українсько-угорської, українсько-словацької і українсько-румунської комісії з питань забезпечення прав етноменшин. З ініціативи облдержадміністрації в області було відкрито Центр культур національних меншин Закарпаття, який фінансувався з обласного бюджету, реалізовувалася комплексна програма соціалізації ромського населення на 2003–2006 рр. Розпорядженням голови Львівської облдержадміністрації були затверджені Комплексні заходи щодо розвитку культур національних меншин Львівщини на період до 2005 р.,

спрямовані на сприяння розвитку етнічної, культурної та мовної самобутності, етноменшин.

Затверджені у 2005 р. комплексні заходи щодо розвитку культур етноменшин затверджені Чернівецькою облдержадміністрацією передбачали ряд заходів, в тому числі проведення обласного міжетнічного фольклорного фестивалю „Веселка Буковини”, участь фольклорних колективів області у Всеукраїнському фестивалі молдавської культури в Білгороді-Дністровському (Одеська область), проведення науково-практичної конференції „День захисту прав людини та національних меншин України”, організація поїздок фольклорних колективів області з новорічною та різдвяною програмою у населенні пункти Ботошанського і Сучавського повітів Румунії, традиційний дитячий фестиваль різдвяних та новорічних румунських звичаїв тощо [12, арк. 166].

В 2000-і роки суттєво розширився інформаційний простір для висвітлення життя етноменшин. Лише у Закарпатті: його представляло: 20 періодичних видань угорською (разом з дубляжами), 5 – російською, 3 – румунською, 4 – ромською, 4 – русинською, 2 – словацькою, 1 – німецькою, 49 – двома та більше мовами. За підтримки обласного бюджету видавалася угорсько мовна газета „Карпаті ігаз со” та регіональна газета румунською мовою „Мараморашани”. Окремі національно-культурні товариства мали свої періодичні видання. В обласних газетах систематично випускалися тематичні сторінки під рубрикою „В національно-культурних товариствах”. Відповідний відділ облдержадміністрації разом з Центром культур національних меншин Закарпаття видавали інформаційний бюлетень, в якому подавалися матеріали з актуальних питань етнокультурних процесів в області, законодавчих і нормативних актів, рішень органів влади з національних питань, з наукових досліджень в цих сферах, подавалася хроніка подій життя меншин і їхніх громадських організацій. За кошти обласного бюджету було видано книгу про діяльність національно-культурних товариств „Єдина родина”, матеріали науково-практичних конференцій, круглих столів з питань етнополітики тощо.[13] У 2007 р. в Закарпатті обласна рада затвердила „Програму

забезпечення розвитку освіти, культури, традицій національних меншин області на 2007–2010 роки”, мета якої – підвищення рівня задоволення етнокультурних потреб національних меншин краю, дальшого розвитку їхньої освіти, культури. Програма передбачала реалізацію в області державної політики у сфері культури, духовних потреб національних меншин; створення належних умов для всебічного задоволення культурних, духовних потреб етнічних спільнот, їх творчої самореалізації, виховання поваги до народних звичаїв, традицій української нації та меншин; модернізації навчально-матеріальної бази закладів культури; підтримка діяльності закладів культури недержавної форми власності тощо.

На Одещині місцеві органи влади сприяли формуванню культурної інфраструктури по задоволенню відповідних потреб етноменшин. В 2001 р. в області функціонувала мережа культурно-мистецьких закладів, до якої входили Всеукраїнський Центр болгарської культури, обласні Центри – молдавської культури в Рені, національних культур в Ізмаїлі, болгарської культури в Болграді, а також Центр соціальної адаптації та реабілітації ромів в Ізмаїлі. Значним кроком у напрямі удосконалення механізмів врахування облдержадміністрацією інтересів і потреб меншин стало відкриття Центру національно-культурних товариств Одеської області (2001 р.), створеного згідно розпорядження облдержадміністрації на базі Одеського Палацу студентів [14, с. 29].

Протягом досліджуваних років були зроблені лише перші кроки щодо підтримки культурного життя ромської меншини. Державними інституціями надавалася підтримка у створенні картотеки „Діячі циганської культури” та діяльності цілого ряду творчих колективів циган – театру „Романс”, ансамблів „Циганські наспіви”, „Романі як” з Закарпаття, „Габарде Іле” з Ізмаїла. З 1994 р. на Ізмаїльщині працював Центр соціальної реабілітації і адаптації ромів (хореографічна студія). В 1997 р. в Ізмаїлі Одеської області відбувся Другий Міжнародний фестиваль ромської культури, в якому брали участь колективи Республіки Молдова, Київської, Одеської та Закарпатської областей України. Здійснювалася робота щодо вивчення і збереження культурної спадщини

циганського етносу. Проводилися дослідження з питань культури та фольклору цієї меншини. У містах Самборі Львівської області та Білій Церкві Київської області створені музеї з історії та культури циган України.

Однією з форм співпраці з культурологічними товариствами Чернівецької області були регулярне проведення зустрічей-нарад на рівні керівництва обласної державної адміністрації та відділу з питань етнополітики та зв'язків із громадськими організаціями, які дозволили координувати роботи владних структур щодо виконання державної етнонаціональної політики на території області. Згідно з представленими планами роботи національно-культурних товариств обласна державна адміністрація включала до річного плану роботи заходи, запропоновані товариствами і забезпечувала їхнє фінансування та організаційне забезпечення.

В 1994 р. у Луганській області вперше було проведено обласний фестиваль етнічних культур „Сузір'я Дружби”. В його роботі взяло участь близько 670 колективів та індивідуальних виконавців, 192 палаців культури і клубів, 40 трудових колективів, 47 шкіл естетичного виховання – загальною кількістю учасників 10 тис. чол. Складовою частиною творчих звітів являлися виставки, на яких були представлені роботи майже 1500 самодіяльних художників, майстрів декоративно-прикладного мистецтва, фотолюбителів. Високий рівень робіт, різноманітність і цікавість експозицій показали організатори виставок міст Красний Луч, Рубіжне, Марківського та Старобільського районів. У фестивалі брало участь обласне товариство польської мови та культури „Варшава”, яке провело свій огляд національних колективів самодіяльного мистецтва.

Отже, протягом досліджуваних років в Україні зусиллями органів державної влади і управління була вироблена загальна стратегія розвитку культури етноменшин. Ця робота була багатопланова, багаторівнева і стосувалася різного роду завдань, що поставали в процесі організації культурного процесу в середовищі етноспільнот.

Список використаної літератури

1. *Буковина* – край багатонаціональний / Укрінформ // Урядовий кур'єр. – 2005. – 18 серп.
2. *Вавринчук М. П.* Етнополітична безпека в системі національної безпеки України на етапі сучасного державотворення: монографія / М. П. Вавринчук. – К. : Правова єдність, 2009. – 288 с.
3. *Деркач Н. В.* Співпраця органів державної влади з громадськими організаціями національних меншин у Південному регіоні України / Н. В. Деркач // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук. праць V Всеукр. наук.-пакт. конф. 2–3 жовт. 2003 р., Запоріжжя. – Запоріжжя, 2003. – С. 7–10.
4. *Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність* / за ред. В. І. Наулка. – К., 2001. – 424 с.
5. *Звіт* про хід виконання програми підтримки розвитку культур національних меншин та роботу сектору з питань релігій, міграції національних меншин виконкому Мелітопольської міської ради за 2007 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.melitopol.org.ua
6. *Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи: стан, тенденції, перспективи* / [Д. В. Табачник, Г. Г. Москаль, В. М. Воронін та ін.]. – К. : Етнос, 2004. – 584 с.
7. *Міжнаціональні відносини і національні меншини України: стан та перспективи* / Р. Ш. Чілачава, Т. І. Пилипенко (упоряд.). – К. : Голов. спец. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2004. – 394 с.
8. *Національні меншини Закарпаття: цифри і факти* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakarpattia.net.ua
9. *Постанова* КМ України „Про порядок забезпечення депортованих осіб та членів їх сімей, які повернулися в Україну, житлом, збудованим або придбаним за рахунок бюджетних коштів” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/375-99-п>
10. *АВР* України, ф. 2, оп. 22, спр. 6272. [Протоколи № 96–99 засідання Комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин 10 січня 2001 – 15 лютого 2001], 152 арк.
11. *Архів* Луганської обласної державної адміністрації, ф. 4054, оп. 1, спр. 53. [Розпорядження голови обласної державної адміністрації „Про проведення обласного фестивалю національних культур „Сузір'я Дружби”], 52 арк.
12. *Архів* Луганської обласної державної адміністрації, ф. 4054, оп. 1, спр. 35. [Розпорядження „Про підсумки обласного фестивалю національних культур „Сузір'я Дружби”], 166 арк.
13. *Статистичні дані* щодо закладів культури, етнічних громад Буковини, національних меншин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.bukowina.biz.ua/pub.deteil.rkp
14. *Стан* дотримання та захист прав національних меншин в Україні: спец. доповідь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: khisr.kharkov.ua/files/docs/1385029775.pdf – С.29.